

Hanyatló térségek külső (határ menti) perifériákon

Baranyi Béla

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete, Debrecen
Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma,
Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar,
Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet, Debrecen
baranyib@rkk.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a külső (határ menti) perifériák kialakulásának okait, jellemzőit és a felzárkózás lehetőségeit elemzi az európai integrációs, mindenekelőtt a Schengen-folyamatok kibontakozásával szoros összefüggésben. Megállapítja, hogy a határon átnyúló kapcsolatokban várható paradigmaváltás, az interregionális együttműködés új típusú, elsősorban lokális, kistérség- és településközi formái hozzájárulhatnak a vidékfejlesztési szempontból halmozottan hátrányos helyzet felszámolásához és a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohéziójának erősítéséhez. A határon átívelő kapcsolatok új intézményesült jogi keretei, az EGTC-k a jövőben eredményesen szolgálhatják a különböző fejlesztési források megszerzését, hatékonyabb felhasználását, ezzel együtt az államhatárok két oldalán érintkező perifériák, hanyatló térségek gazdasági-társadalmi felzárkóztatását, mindenek előtt a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket az északkelet-magyarországi magyar-szlovák, magyar-ukrán és a magyar-román, valamint a dél-dunántúli magyar-horvát, magyar-szlovén határok mentén.

Kulcsszavak: *belső- és külső periféria, határ régiók, európai integráció, Schengen-folyamat, paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban*

SUMMARY

This study examines the development of external (cross-border) peripheries, as well as the opportunities of catching up in view of the European integration, most specifically the unfolding of the Schengen processes. A conclusion is drawn that the paradigm shift that is to be expected in cross-border relations and the modern, mainly local, small region-based and inter-settlement forms of interregional cooperations could contribute to diminishing the highly unfavourable circumstances from the aspect of rural development and the fostering of the socio-economic cohesion of the Carpathian basin. The new institutionalised legal frameworks of cross-border relations, the EGTCs can successfully promote in the future the acquisition and more efficient use of different development resources, parallel to this the socio-economic catching up of adjacent peripheries, lagging regions on the two sides of the same borders. Above all, they can be important for the utilisation of the direct relations and local resources in the Hungarian-Slovak, Hungarian-Ukrainian and Hungarian-Romanian borders along the northeast part of Hungary and for the Hungarian-Croatian and Hungarian-Slovene border areas along South Transdanubia.

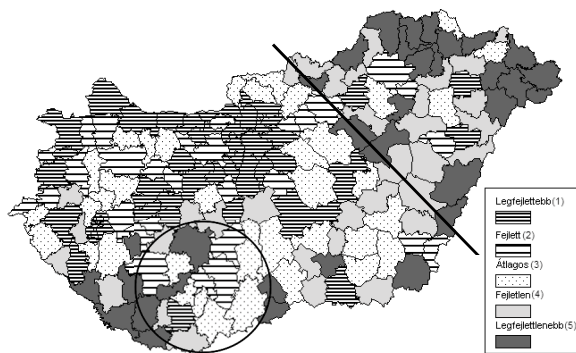
Keywords: *inner and outer periphery, border regions, European integration, Schengen process, paradigm shift in cross-border relations*

PERIFÉRIÁK MAGYARORSZÁGON

A centrum-periféria viszonyrendszerben a jelenlegi viszonyok közepette a periférikus, hátrányos vagy a – még rosszabb – halmozottan hátrányos helyzetű területek-térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása, az ún. belső- és a külső (határ menti) perifériák jelenléte a jellemző ma Magyarországon. Közülük a belső perifériák azok a jelentősebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket általában tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, szegénység, a roma népesség koncentrációja stb. jellemzi (Baranyi, 2010).

Belső perifériák nagyobb számban többek között a Dunántúl déli felében, jellemzően Tolna és Somogy megyék találkozásánál, valamint Baranya megye északi felében (Tabi, Tamási, Lengyeltóti kistérség stb.), illetve Nyugat-Dunántúlon (Vasvári kistérség), a Dél-alföldi régió néhány kistérségében (Kunszentmiklós, Kunszentmárton, Kistelek stb.) található de leggyakrabban és legkiterjedtebb előfordulásuk az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régió összesen hat megyéjében magában foglaló, északkelet-magyarországi térségben tapasztalható. Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig a Gyula-Szolnok-Balassagyarmat közötti képzelt vonaltól északra eső területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban, s tulajdonképpen Északkelet-Magyarország egészének gazdasági-társadalmi helyzete ma is periférikusnak minősül. Területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű belső (Bodrokköz, Taktaköz, Közép-Tiszavidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát stb.), illetve – részben az előbbiekből képződött – külső (határ menti) perifériák, ami egyben azt is jelzi, hogy a belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek vagy fokozatosan átmennek, sőt egybeolvadnak a határ menti, ún. külső perifériákkal (1. ábra).

1. ábra: A kistérségek fejlettsége (2007)

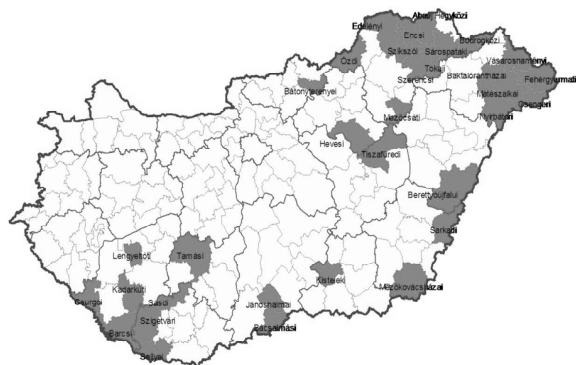
Forrás: a 67/2007. (VI.28) OGY határozat alapján KSH Területi Statisztikai Évkönyv (2008)

Figure 1: Development level of micro-regions (2007)

Most developed(1), Developed(2), Average(3), Underdeveloped(4), Most underdeveloped(5), Source: HCSO Statistics Yearbook (2008) based on the OGY decree no. 67/2007 (VI.28)

A területi egyenlőtlenségek és a perifériaképződés rendszerváltás utáni alakulását, a belső és külső perifériák elhelyezkedését jelzik azok a hivatalos besorolások is, amelyek a kormányzati szervek részéről különböző mutatók figyelembevételével időről időre meghatározzák a leghátrányosabb helyzetű kistérségeket. Ezek alapján többé-kevésbé plasztikusan ábrázolható a legsúlyosabb helyzetben lévő belső és külső perifériák jórészenek a jelenléte (2. ábra).

2. ábra: A 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség (2008)

Forrás: www.nfu.hu

Figure 2: The 33 most backward micro-regions (2008)

Source: www.nfu.hu

Ami a külső (határ menti) perifériákat illeti, azok túlnyomó többségükben – mintegy a Trianon távolra nyúló következményeként – jellemző módon Magyarország északi, keleti és déli államhatárai mentén helyezkednek el. Az egykori, a határ túloldalán maradt természetes vonzáscentrumokat (Komárom, Ipolyság, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Beregszász, Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagyvárada, Arad, Temesvár, Szabadka, Eszék stb.) elveszített határ menti területeken a perifériahelyzet akkumulációját eredményezte az államhatárok mindkét oldalán. Magyarország jelenlegi keleti államhatárai mellett húzódó, az északkeleti-keleti és a déli nemzetközi regionális stratégiai

kapcsolódási irányhoz tartozó határrégiók közös jellemzője a perifériajelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos magyar-román, magyar-ukrán, magyar-szerb, magyar-horvát határvidék, az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is túlnyomórészt elmaradott peremterületeket foglal magában a határok mindkét oldalán. Míg az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar-szlovák, magyar-ukrán, illetve magyar-román viszonylatban súlyosabb, addig az északnyugat-magyarországi magyar-szlovák, illetve a délkelet-alföldi magyar-román térségben kevésbé súlyos gond. A periférikus jelleg déli határok mentén – főként az utóbbi másfél évtized politikai, gazdasági-társadalmi válságfolyamatai miatt is – a magyar-szerb viszonylatban jelentkezik, illetve a magyar-horvát határtérségben húzódó a dél-magyarországi határ menti perifériákat jellemzi.

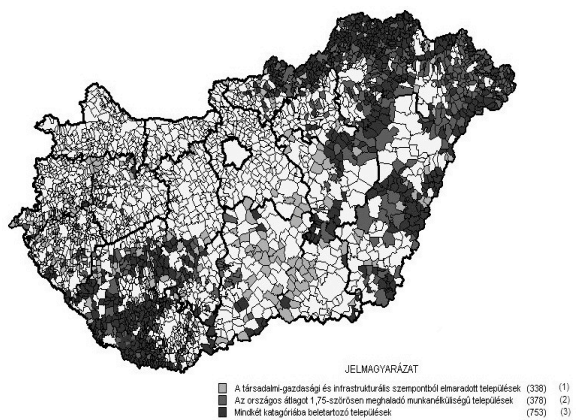
Jóllehet belső és külső perifériák számos helyen található az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön, s főként az Észak-Alföldön, illetve Északkelet-Magyarországon fordulnak elő. Az elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtipusosabban jeleníti meg. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben újabb problémák is elkezdtek, újratereztődtek különféle egyenlőtlenségek, különösen ami az akut foglalkoztatottsági válságot illeti. Aligha túlzás azt állítani, hogy a társadalmi fejlődés történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt több mint félévszázad történelmi-gazdasági-társadalmi változásai során megrekedt.

Az újjáéledt, az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”, de legalábbis a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével fenyegető „Alföld szindróma” vagy egyszerűen csak az „alföldi út” főbb jellemzőit tekintve az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) már-már drasztikus mértékű „leszakadásával” kapcsolatos nézeteket sokan vitatják. A lényegét illetően elfogadva a legmarkánsabb álláspontot képviselő Enyedi György érvelését, aki szerint szó sincs „leszakadásról” – véleménye szerint a szó önmagában is képzavar –, a jelentős területi differenciák és távolságok megléte az Alföld esetében is több mint nyilvánvaló (Enyedi, 1994; Baranyi, 2000, 2004). Mindazonáltal a feltétel-

rendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és újkeletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria helyzet erősödése stb.) mindenképpen a gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a specifikumok és területi differenciák létrejöttében, nemkülönben az erőteljes perifériaképződésben (Beluszky, 1992; Csatári, 1993).

Bárhogyan minősítve is az alföldi perifériaképződés sajátosságait, a rendszerváltás óta a magyar gazdaság átalakulása újfent egy elmélyült területi válság körülményei között ment végbe – és zajlik részben ma is –, a területi válság alapvető jellemvonása az ország keleti részének „leszakadása”. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy az ország keleti felében a gazdaság átalakulását az országos átlag legalább kétszeresét kitevő munkanélküliség kíséri. Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád megyék évek óta élen járnak a munkanélküliség negatív rangsorában. A munkanélküliségre vonatkozó adatok alapján is jól kirajzolódnak a területi egyenlőtlenségek, a külső- és belső periférikus területek nemcsak az Alföldre, hanem az egész országra vonatkozóan (3. ábra).

3. ábra: Társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és munkanélküliségi szempontból hátrányos helyzetű települések (2004)

Forrás: a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján készült az MTA RKK ATI Debreceni Osztályán

Figure 3: Settlements disadvantaged from socio-economic, infrastructure and unemployment aspects (2004)

Settlements backward from socio-economic and infrastructure aspects(1), Settlements with unemployment rate 1.75 times higher than the national average(2), Settlements that fall into both categories(3), Source: constructed by the Debrecen Office of MTA RKK ATI based on the data of the Office of Employment Affairs

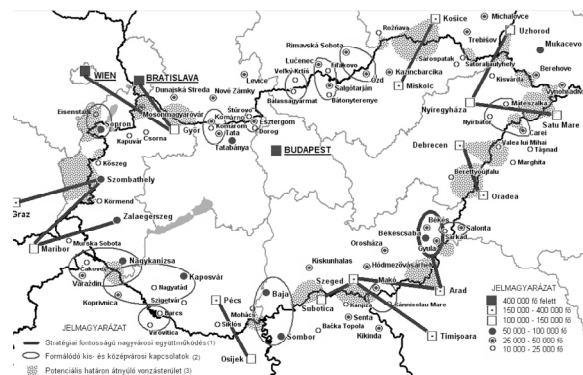
Részletesebb kifejtés nélkül is megállapítható, hogy a gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás sem javított a perifériák helyzetén, kiterjedt alföldi agrárterületek, rurális térségek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült lényegesen, az Alföld jelentős területei tovább-

ra is periféria-jelleget mutatnak. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi veszteségeinek különösen az Alföld keleti-északkeleti ország- és megyehatár mentén fekvő, elzárt és elmaradott falusi térségei tekinthetők, amelyeknek a további hanyatlása és gyors felzárkóztatása kiemelten fontos társadalmi-gazdasági érdek (Baranyi, 1999; szerk. 2001, 2007).

AZ INTERREGIONÁLIS KAPCSOLATOK PARADIGMÁVÁLTÁSÁNAK VÁRHATÓ HATÁSAI

A Schengen-folyamat eredményeként a határon átnyúló kapcsolatokban egyre erőteljesebben érvényesülő paradigmaváltás, a különböző megújuló határközi együttműködések és intézményi struktúrák, interregionális szervezetek – főként az újabb kistérségi szerveződések, illetve az új típusú, elsősorban a kisebb város-és/vagy településközi, településcsoport, kistérség-kistérség, város- város és agglomerációjuk önálló jogi személyként történő, az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK. számú rendelete (2006. július 5.) alapján létrejövő intézményesült együttműködési formái, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (European Grouping of Territorial Cooperation). Rövid megnevezéssel, az ún. EGTC-k határon átvelő kapcsolatok új intézményesült jogi keretei a jövőben eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, a hatékonyabb felhasználását, ezzel az államhatárok két oldalán érintkező perifériák, hanyatló térségek gazdasági-társadalmi felzárkóztatását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékelhetik Magyarország Európai Unió csatlakozásával létrejött schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait (4. ábra).

4. ábra: Potenciális város- város és város-falu együttműködések Magyarország határtérségeiben

Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály

Figure 4: Potential town to town and town to village cooperations in the border regions of Hungary

Big city cooperation of strategic significance(1), Small and medium town relations unfurling(2), Potential cross-border catchment area(3), Source: Debrecen Office of MTA RKK ATI

A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb paradigmaváltás nyomán, Magyarország és mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédai esetében a határregiók és a

határon átnyúló együttműködések hatékonyabban segíthetik elő a határtérrégiók közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását, hajdanvolt integrációs kapcsolatok újjászerveződését, a Trianonban széttöredezett térszerkezeti egységek „újraegyesítését”, optimális esetben pedig távlatosan egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttét, erősítve Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohézióját. Ebbe az irányba mutató biztató jel, hogy az interregionális kapcsolatokban a nagyrégiós együttműködések helyett már ma is erősebben érvényesülnek kisebb léptékű nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. Az érdekérvényesítés konkrét és hatékony képviseletére a külső perifériákon is elsősorban a határ menti térségi és települési önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak.

Mi várható tehát a jövőben? Van-e esély a felzárkózásra? A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen a határ menti aprófalvas területeken, ahol a munkaerőpiac problémái, a munkanélküliség, az elnéptelenedés, az elöregedés, a munkaerő rendkívül alacsony koncentrációja és földrajzi szórtsága miatt eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. Nagy gondot jelent továbbá a különféle hasznosítható innovációk terjedésének hiánya is. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű rurális, erősen agrárjellegű térségek kapcsán a fenntartható fejlődés igénye azzal kecsegtet, hogy Magyarország uniós tagsága és a Schengen-folyamat kiteljesedése nyomán összességében csökkenhetnek a meglévő területi egyenlőtlenségek, enyhülhetnek a hátrányos-periféri-

kus helyzetből fakadó válságfolyamatok, következésképpen a határtérrégiókban sikerrel járhat a perifériák felzárkóztatása. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a külső perifériákat érintően még hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hátrányos helyzet kölcsönhatása fog érvényesülni, ám távlatosan a válság egyre kisebb léptékű lesz, az államhatárok elválasztó szerepének enyhülésével és az integrációs kapcsolatok erősödésével a fenntartható fejlődés sikeresen megvalósulhat. Különösen komoly esélyt és jövőalternatívát kínál a periférikus határtérrégiók gazdasági-társadalmi felzárkóztatásához a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatokat teljesen új tartalommal megtöltő paradigmaváltás, amely a Schengen-övezethez tartozó határtérrégiókban már elkezdődött. A tét nagy, a felzárkózás és a térségi kohézió erősödése elsősorban attól függ, hogy mekkora részt foglalnak el a határ menti külső perifériákon a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek. Továbbra is kérdéses, hogy a centrum–periféria viszonyrendszer gyökeres megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hozzájárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások, amelyekre a magyar perifériák felzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez föltöbb szükség lesz, mert a periférikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból. Vagy továbbra is megmarad az igazságtartalma Enyedi György általános érvényű megállapításának, amely különösképpen az Alföldre vonatkozóan elfogadható még ma is, nevezetesen, hogy az Alföld története tulajdonképpen megkésett országban, a félperiféria félperifériáján helyezkedve el, fejlettségi szintjét tekintve a térség ma is félperiférikus jellegű, valahol az Európai Unió peremvidékén (Enyedi, 2005).

IRODALOM

- Baranyi B. (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*. 4: 17–44.
- Baranyi B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. [In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.] MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 509–523.
- Baranyi B. (szerk.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs.
- Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*. 2: 1–21.
- Baranyi B. (2007): A határmentiség dimenziói (2. jav., bőv. kiad.) (Dialóg Campus szakkönyvek, *Studia regionum, Területi és települési kutatások*, 24.) Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 318.
- Baranyi B. (2010): Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. – [In: Fábrián A.–Lukács A. (szerk.) *Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010.*] Nyugat-magyarországi Egyetem. Sopron. 113–136.
- Beluszky P. (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). *Végkiadás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992)*. MTA RKK. Budapest. 39–59.
- Csatári B. (1993): Az Alföld tünetsoport újraéléde 1990–1994. *Tér és Társadalom*. 3–4: 1–12.
- Enyedi Gy. (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. [In: Timár J. (szerk.) *Az „alföldi út” kérdőjelei.*] Alföld-Kongresszus 1993. Békéscsaba. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály. 13–16.
- Enyedi Gy. (2005): Európa peremén? [In: Nagy E.–Nagy G. (szerk.) *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián.*] III. Alföld Kongresszus. 2003. november 28–29. Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 7–11.